

*Людмила Савенок (Херсон)***ВЧЕНИЙ-ІСТОРИК І СУСПІЛЬСТВО В УСРР ЧАСІВ НЕПУ:
ХАРАКТЕР І НАСЛІДКИ ВЗАЄМОДІЇ**

У пореволюційну добу докорінно змінився статус науковців. З авторитетної, порівняно заможної і доволі матеріально та ідейно незалежної, політично активної верстви вона перетворилась протягом 1920-х рр. у невизначений «прошарок». Наукову інтелігенцію усунули від політичного життя, вона втратила реальну вагу в суспільстві, матеріальний стан її різко погіршився. Гуманітарна наукова інтелігенція в умовах радянського режиму мала обслуговувати ідеологічні потреби партійно-державної верхівки. Це було закономірним наслідком зневаги радянського режиму до знань, досвіду й таланту – головного багатства та єдиної, реальної власності науковців¹.

При оцінці поведінки вчених-істориків, їх творчого доробку та взаємодії з суспільством необхідно враховувати особливості їх менталітету. Ментальність української наукової інтелігенції (за винятком генетично радянської її частини) визначалась високою, європейського гатунку, освітою та культурою. Вона мала своєрідну «професорську культуру», домінантними рисами якої були лібералізм і неприйняття як революційного, так і проімперського світогляду. За радянський час професорська культура поступово нівелюється, що обумовлювалось радикальними змінами у суспільстві та соціальному складі самих науковців. Внаслідок цього дореволюційна професорська культура поступово зникла разом з її носіями, а червона професура належала вже до іншої культурної традиції². На жаль, це явище було об'єктивним, оскільки після 1917 р. соціальний час став іншим.

Чи не найвищою цінністю для нерадянської інтелігенції була людина, її честь, гідність і свобода. Це було обумовлено тим, що науковий успіх досягався переважно особистими якостями, а сама наукова творчість мала індивідуальний особистий характер. Ми далекі від ідеалізації імперських часів, але їх порівняння з часами радянськими щодо аналізованого питання – не на користь останніх. Сьогодні відповідні норми зафіксовані у ст. 19 Загальної декларації прав людини та ст. 19 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права³. Історіографія УСРР чітко ілюструє безпосередній зв'язок рівня її розвитку (втім, як і всієї науки) з мірою дотримання прав людини. В цьому плані становище історика-науковця в УСРР у 1920-х рр. було жахливим, оскільки радянська держава свідомо не забезпечувала основного права людини – права на життя, не кажучи вже про інші, особисті права вченого.

Право у неправовій державі обмежує свободу творчості, обмежує поступ науки. Адже право на інтелектуальну свободу можна реалізувати лише за умови гарантій цього права державою. А.Сахаров неспростовно довів, що громадянські й політичні права складають основу прогресу науки⁴. Недарма саме у роки національно-визвольних змагань, попри всі негаразди революційного й

воєнного стану, завдяки інтелектуальній свободі було закладено міцні підмурки підйому українознавства в 1920-ті рр. Подібна закономірність простежується й в інших країнах.

Змістом свого життя науковці вважали сумлінне служіння народу на ниві науки, освіти, культури. Вчені натхненно працювали над підвищенням національної свідомості народу, оскільки ще Публій Овідій Назон зауважував: «Про минуле згадують у зв'язку з сьогоденням»⁵. Попри всі негаразди вчені дбали про науку, яка за їх дещо наївним переконанням може забезпечити добробут і процвітання України. Скажімо, в кінці листопада 1919 р. академік М.Василенко у вагоні-теплушці, рятуючись від більшовиків, обмірковував майбутнє Української академії наук, а перший її президент академік В.Вернадський на випадковій квартирі в Харкові, шукаючи мирного притулку від воєнного лихоліття, записав у щоденнику: «Тільки бы сохранить начатую научную работу»⁶. Оскільки політика будь-якого тогочасного режиму в принципі не могла відповідати високим моральним критеріям науковців, вчені в цілому перебували в опозиції (переважно конструктивній) до влади. Тому політична опозиційність була органічною рисою менталітету наукової інтелігенції.

Ще однією визначальною рисою ментальності науковців було слідування нормам наукової етики, що була впливовим чинником розмаїття життєвих позицій, відповідної субкультури та моделі поведінки. Наукове товариство в цілому пильно стежило за дотриманням цього неписаного кодексу й піддавало осуду тих, хто його ігнорував. Так, тепла й товариська атмосфера панувала у середовищі Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури. «Це був невеликий колектив, – згадувала Н.Суровцева, – в основному людей середнього віку, кілька молодих людей, я – чи не наймолодша... Люди ці були здібні, добірні щодо праці... Вони давно, пильно і під майстерним керівництвом Багалія працювали над історією України... Мої колеги переважно працювали по наукових установах, весь час оберталися в колі наукових історичних інтересів та діячів, писали, друкували на ці теми... Багалій жив своєю кафедрою, своїми учнями»⁷.

Недарма окремі дослідники, перейшовши до інших установ чи навіть переїхавши до інших міст, зберігали теплі стосунки з колишніми колегами по кафедрі (достатньо назвати Є.Кагарова чи Д.Зеленіна, що переїхали до Ленінграда), а дехто, скажімо, А.Ковалівський змінив навіть дослідницьку проблематику, щоб тільки залишитися на кафедрі.

Історики з високими моральними якостями користувались значним авторитетом, були лідерами наукових шкіл, напрямків чи певних наукових угруповань (територіальних, тематичних тощо). Але й їхні окремі негативні вчинки чи певна лінія поведінки піддавалась осуду.

Звісно, менталітет вчених-істориків мав і вади: надмірний індивідуалізм, певний романтизм у поглядах як на життя, так і на реалії тодішнього соціально-політичного буття. На жаль, значна частина науковців (на індивідуальній чи навіть колективній основі) ігнорувала притаманну їй випробувану часом

ментальність заради амбіцій або інтересів (особистих чи групових), заради перемоги над науковими конкурентами, заради отримання від влади якихось пільг. І хоча кожний такий випадок мав свої власні індивідуальні причини, все ж головним було явище об'єктивне – ментальність науковців не могла не змінитися в радянській системі, яка свідомо використовувала людські, професійні та цехові слабкості та вади істориків.

Слід наголосити, що моральне наукове співробітництво, в якому панує пошук істини, має значно більший потенціал для розвитку, ніж аморальне. Зрозуміло, що у тоталітарній державі мораль науки багато в чому набуває рис злочинного світу (наклепи, цькування, доноси тощо). Наукове сумління лише ускладнювало життя для вчених.

Так, внаслідок жорсткої регламентації досліджень вчені, незалежно від таланту і сумління, мали однакові умови й оплату праці. І якщо для талановитих і сумлінних дослідників це було творчою та особистою трагедією, то для ледарів, бездарів і політичних кон'юнктурників така ситуація була навіть бажаною, бо вона не лише виправдовувала їх існування, але й створювала умови для їх безпроблемного життя. Така система «виштовхувала» непересічних, творчо мислячих і совісних істориків та поширювала сірість. Заохочення вчених здійснювалось не за творчими здобутками, а за політичними, формальними ознаками. Серед них на перше місце висувалось виконання соціального замовлення. Як влучно сказав професор К.Шиян, випускник Харківського ІНО, про радянські часи, в науку пішов середняк, а потім і бідняк.

Внаслідок цього у наукових колективах поступово сформувалась задушлива атмосфера інтриганства, підлабунництва, підозри, диктату партійних чиновників, запанувала феодална залежність вчених від адміністрації. Практично виключалась дискусія, вільний обмін думок, зникла атмосфера творчого пошуку, служіння Україні. Тому для дійсних вчених – патріотів поступово зникав, як марево, єдиний притулок в умовах радянської дійсності – наукова творчість. Зокрема, зникла така необхідна умова наукової праці, як можливість вільного наукового спілкування з вітчизняними, а тим більше із закордонними колегами, зокрема з істориками Західної України та діаспори.

Історична наука опинилась в інформативному вакуумі. Суттєві перешкоди виникли для руху історичних знань у вигляді відповідної інформації і по вертикалі (від покоління до покоління), і по горизонталі (на рівні одного покоління від науковців до інших верств суспільства)⁸. Вертикальна передача інформації формує історичну пам'ять, національний менталітет, історичний підмуток національної культури. За допомогою горизонтальних форм передачі інформації відбувається прирощення історичного знання. Інтенсивність і рухома рівновага цих напрямків історичної інформації інтегрують два основних принципи прогресу науки (наступність і новаторство) і становлять необхідну передумову існування цивілізованої суспільної історичної свідомості. Отже, радянський режим, поставивши під жорсткий контроль рух історичної інформації, створив механізм

маніпулювання станом історичної науки та суспільної історичної свідомості.

Соціально-професійна спільність істориків як відкрита система не може нормально функціонувати без вільного доступу різноманітної та достовірної громадсько-політичної і наукової інформації. Наукові комунікації поділяються на формальні й неформальні, усні та письмові, спеціальні й неспеціальні. Професіоналізація наукової праці, інституціоналізація самої історичної науки не можлива без наукових комунікацій⁹. У цьому плані історію української історичної науки можна уявити у вигляді формування системи вільного пошуку та розповсюдження інформації. Відповідно за період 1920-х рр. ця система послідовно руйнувалась, місце правдивої і достовірної інформації зайняла політично упереджена, що призвело до руйнації самої науки як соціокультурного явища.

Скажімо, з середини 1920-х рр. скоротились можливості неформального обміну суспільно-політичною та науково-дослідною інформацією: наукові конференції практично не проводились, у листуванні та приватних бесідах через побоювання ДПУ уникались гострі питання, через скрутні матеріальні умови різко обмежився доступ до об'єктивних відомостей шляхом наукових відряджень чи придбання наукової літератури. Якість і достовірність як наукової, так і громадсько-політичної інформації суттєво погіршилась, що негативно впливало на самопочуття вчених.

Зарубіжна інформація (у всіх її різновидах), що до кінця 1927 р. у вкрай обмеженому вигляді все ж доходила до науковців, згодом практично перестала існувати. Отже, вітчизняна історіографія на кінець 1920-х рр. опинилась у значній мірі без достовірної фактичної бази. І якщо вважати об'єктивні факти повітрям науки, то перехід на «кисневу подушку» політизованих фактів зробив українську науку хронічно хворою.

Суттєво впливала на стан історичної науки в УСРР наявність серед істориків протистояння внаслідок особистих нахилів, громадсько-політичних і наукових позицій. У це групове протистояння і боротьбу були залучені різною мірою й у різний спосіб майже всі прихильники всіх наукових шкіл історичної науки УСРР 1920-х рр. Це протистояння, що цілеспрямовано підігрівалось і розпалювалось владою, партійно-державні та каральні структури послідовно використовували спочатку для обмеження реальної свободи науковців, а згодом для підкорення, радянзації як окремих істориків чи установ, так і всієї національної історіографії¹⁰.

Скажімо, у доповідній записці НКО УСРР у справі відзначення 70-річчя академіка Д.Багалія від 1927 р. було поставлено завдання об'єднати ювіляра з М.Яворським (і відповідно їх «групи підтримки») для спільної боротьби з М.Грушевським та його прихильниками¹¹. Внаслідок протистояння Д.Багалія і М.Грушевського не було створено в Києві новий, багато в чому альтернативний вже існуючим осередок української історичної науки під керівництвом О.Оглоблина у вигляді Київської філії (секції) Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури¹².

Використовуючи це протистояння влада насаджувала марксизм шляхом створення марксистських установ і з 1924 р. фактично не заснувала жодного нового немарксистського історичного осередку (деякі структури створювались в рамках старих установ – нові комісії Історичної секції ВУАН чи Одеська філія Харківської кафедри історії українською культурі). Зрозуміло, що це суттєво стримувало поступ української історіографії взагалі та становлення державницького напрямку зокрема¹³.

Вкрай негативно впливала на становище вчених система маніпулювання їх долею з метою радянлізувати історичну науку, а дослідників перетворити на слухняні «гвинтики». При цьому використовувалося багато методів і прийомів, які самі по собі викликали обурення більшої частини науковців: «батіг і пряник», фінансовий тиск, адміністративне втручання в суто наукові проблеми, усунення небажаних осіб аж до застосування щодо них репресій, підштовхування до нових конфліктів і розпалювання вже існуючих, використання некрасших особистих рис (антипатії, амбіції).

В літературі наведено чимало фактів з біографій дослідників на підтвердження цього положення. Декілька публікацій (про життя та працю М.Слабченка, В.Романовського, В.Гошкевича, К.Копержинського, М.Макаренка, В.Данилевича, Л.Окиншевича, О.Гермайзе, Н.Полонської-Василенко, С.Дложевського, Н.Мірзи-Авакянц, О.Оглоблина) належать С.Водотиці¹⁴.

Аналіз численних документів особистого походження свідчить, що вчені-історики розуміли дійсний зміст запропонованих владою «правил гри»¹⁵. І все ж більшість з них тією чи іншою мірою, з тих чи інших причин брали участь у цих політичних іграх із заздалегідь визначеним результатом. Причому оцінки як дійових осіб, так і наслідків цієї «взаємодії» викликали неоднозначні оцінки сучасників, вони привертають увагу дослідників і сьогодні.

Скажімо, про обставини життя останніх десяти років М.Грушевського вийшло чимало ґрунтовних досліджень. Але й досі викликають дискусії оцінки його поведінки (у щоденнику С.Єфремова – «старий лис», «азіатське політикування», «заробляє підлабузництвом і брехнею» тощо¹⁶).

Не менш відомі серед істориків й характеристики Д.Багалія, зроблені В.Вернадським у 1927 р. при аргументації його відмови дати статтю до збірника на честь 70-річчя історика-академіка: «неперевершений цинізм», «запровадження в науку принципів наукової праці, які від науки далекі й житейсько вигідні». Втім В.Вернадський зазначає й таке: «У мене немає поганих почуттів до Д[митра] І[вановича], і я гадаю, що його життя не минуло даремно і його велика праця залишить слід... Він заплутався у тому складному положенні, в якому, можливо, на його місці заплутався б і кожний з нас»¹⁷. До останнього зауваження приєднуємося й ми. Так, якщо це «складне положення» українських істориків побачив В.Вернадський з Ленінграда в уже далекому 1927 р., то для нас вся «складність» тодішньої ситуації стає більш зрозумілою. Дійсно, не всі відомі історики поводити себе так, як хотілося б. Але варто зрозуміти мотиви їхньої

поведінки, хоча б на прикладі Д.Багалія.

У 1928–1929 рр. він уже перестав цікавити владу як компромісна фігура, оскільки час компромісів минув. Наприклад, під тиском ЦК ВКП(б) Харків відмовився від підтримки Д.Багалія при виборах до АН СРСР і від обіцяного видання творів вченого, а натомість почались численні проробки і нагінки¹⁸. Від більш трагічного продовження академіка зберегла, за висловом сучасника, «своєчасна смерть» у 1932 р.

Але Д.Багалій продовжував запопадливо виконувати всі завдання режиму: публічно засудив СВУ, зокрема свого висуванця М.Слабченка, на засіданнях ЦВК України, Центрального бюро СНП профспілок, Раді ВУАН¹⁹; активно сприяв обранню у 1929 р. до ВУАН радянських можновладців М.Скрипника, В.Затонського і О.Шліхтера; взяв участь у розподілі академічних установ М.Грушевського тощо²⁰. Пояснити таку поведінку можна віковими особливостями вченого, особистою вдачею, піклуванням про родину, станом здоров'я, відчуттям неминучості репресій тощо.

Розумів Д.Багалій (про це свідчать численні документи) і ту роль, яку відвели йому можновладні режисери. Але змінити політичний сценарій було не в його силах.

Слід мати на увазі, що для влади вчений став «маяком» у справі радянізації старої професури. Тому треба критично сприймати пасажі щодо створення завдяки Д.Багалію у Харкові «міцного марксистського осередку», опанування ним «марксистського світогляду і методу» тощо, які містяться у доповідній записці НКО УСРР до РНК у справі відзначення 70-ліття академіка²¹. Ми більше віримо анекдоту про те, що в усній рецензії на одну з праць метр в'їдливо та саркастично зауважив: «Робота хороша, але слід її притрусити марксизмом». Подібну реакцію викликав у академіка, за свідченням О.Оглоблина, й директивний виступ М.Скрипника²².

Негативно впливало на самопочуття вчених і примушення до творчості. Межі соціального замовлення вирішальною мірою визначали межі творчого пошуку. Скажімо, хронологічно дослідникам до 1927 р. більш-менш вільно можна було займатись вітчизняною історією до початку ХХ ст. і при цьому дозволялося певне «вільнодумство» стосовно марксистської схеми. Тому точилися плідні дискусії з проблем етногенезу українців, змісту та наслідків історичних зв'язків України із Заходом і Сходом тощо.

Заклики влади до вивчення, наприклад, революційної доби слід розглядати лише як провокацію. Цей період було монополізовано марксистською історіографією, і будь-які спроби подати альтернативну концепцію брутально придушувались. Так, намагання М.Слабченка висловити письмово свій погляд на події 1906–1920 рр. викликало шалевий спротив істориків-марксистів і навішування авторові численних політичних ярликів²³.

Вчені-історики швидко відчували ошуканство більшовицької політики, вкрай боляче переживали неможливість матеріалізувати загальнолюдські ідеали, укра-

їнську національну ідею, довести історичну зумовленість принаймні національно-культурного відродження. Можна з упевненістю твердити, що лише під тиском сталінських репресій опозиційність вчених-істориків була нівельована.

Своєрідним маніфестом цієї опозиційності став колективний лист – протест у зв'язку з самогубством Д.Щербаківського у червні 1927 р. Це самогубство було протестом проти політики режиму у сфері науки та культури. Лист підготував відомий історик, колишній український соціал-демократ О.Гермайзе, підписали його 79 знаних науковців, зокрема історики М.Грушевський, В.Козловська, М.Макаренко, О.Грушевський, К.Антипович, М.Ткаченко, Н.Полонська-Василенко, С.Глушко, О.Баранович, В.Ляскоронський, В.Дубровський, Л.Ожиневич, П.Клименко, В.Шугаєвський, І.Щитківський та інші. Лист цей опубліковано²⁴, а весь комплекс документів у зв'язку з самогубством та протестом зберігається у Центральному державному архіві громадських об'єднань України²⁵. Серед «підписантів» були активні та авторитетні у минулому політики, лояльні до режиму науковці, представники різних шкіл тощо, що надавало листу особливого громадсько-політичного звучання та резонансу.

Лист кваліфікував самогубство Д.Щербаківського як «вияв безвихідного розпачу», «тяжку й симптоматичну загрозу» науці та культурі. Ця загроза корінилася, – наголошували вчені, – у кадровій політиці партійно-державних можновладців, що не відповідала інтересам науки і культури України, українського національного відродження. Партійні органи ставили на чолі наукових установ (спершу це робилось у музеях із пропагандистських міркувань) осіб без належної наукової кваліфікації, що підміняли творчу працю адмініструванням, чистками, інтриганством, доносительством та іншим. Це розцінювалось як засіб ліквідації автономії наукових установ, курс на свідоме нищення культурної спадщини. З цим дослідники не погоджувались і наголошували, що дослідні структури можуть «нормально розвиватися й нормально працювати лише при умовах повного невтручання й [відсутності] тиску зверху чи збоку»²⁶.

Це самогубство було лише епізодом типового для 1920-х рр. конфлікту між Укрнаукою та Всеукраїнським археологічним комітетом з приводу ролі наукових музеїв у поступі культури та науки. Вчені вважали музеї науково-дослідними та культурно-просвітницькими установами, радянські чиновники – суто пропагандистськими закладами²⁷.

У листі-протесті недвозначно простежується неприйняття науковою громадською «історичного безпам'ятства» (манкуртизму) як риси тоталітарного суспільства. Вчені-історики усвідомлювали, що відмова від дійсної, реальної й об'єктивної історичної пам'яті веде до духовної деградації суспільства, знімає з людини особисту відповідальність за минуле, сучасне і майбутнє, призводить до зникнення особистості як громадянина.

Вчені не обмежились суто професійними проблемами і висунули ряд загальнодемократичних вимог, що в умовах наступу на національно-культурне відродження набули політичного звучання. Характерно, що вимоги вчених

починаються з рефрену «ми вимагаємо». Так, вчені нагадали владі аксіому демократії про те, що саме людина є найвищою цінністю, а влада повинна створювати належні умови для її життя. Науковці вимагали свободи слова, підвищення ролі громадських організацій, усунення бюрократизму тощо.

Саме як колективний антирадянський політичний протест наукової інтелігенції сприйняла цей лист партійна верхівка ЦК КП(б)У (безпосередньо займався цією справою другий секретар ЦК І.Клименко). Влада здійснила ряд превентивних заходів для розколу науковців, для недопущення масових антирадянських виступів. І хоча партійно-державне керівництво погасило цей сплеск, але ні воно саме, ні самі науковці не вірили у можливість цивілізованого компромісу. Так, нарком освіти і член політбюро ЦК КП(б)У М.Скрипник на пленумі центрального бюро СНП профспілок України у липні 1927 р. прямо звинуватив авторів листа у використанні самогубства Д.Щербаківського для антирадянських виступів.

Влада цілком правильно розуміла, що цей протест не був випадковим. Соціальні ознаки наукової інтелігенції, як найбільш освіченої та гуманістично налаштованої частини суспільства, перетворюють її на природну опозицію недемократичним режимам. Це протиріччя за радянської влади у її сталінському варіанті стало антагоністичним. Наука вимагає від дослідника таких громадсько-політичних та моральних якостей, які органічно неприйнятні для тоталітаризму і більшовизму, – толерантність, раціоналізм, відмова від догматизму, плюралізм. Так, влада йшла на співробітництво з науковцями на умовах безкомпромісної боротьби з носіями немарксистської ідеології, що вимагало від істориків – немарксистів беззастережної ідейної та методологічної капітуляції²⁸. Вчені ж вбачали у компромісах, у тій же українізації можливість реалізувати свої ідеали, незважаючи на наміри влади. «В мене появилось чуття патріотизму, до того вже досить приспане», – так описував М.Слабченко своє сприйняття українського національно-культурного відродження навіть у камері ДПУ. «Значить, українське національне діло тільки в наших, як українців, руках»²⁹.

Безумовно, режим українізацією змусив дослідників піти на певний компроміс. Але активна праця вчених-патріотів і ще більшою мірою їх плани на майбутнє становили реальну загрозу для влади. Вільно чи не вільно науковці втягувались в активну громадсько-політичну діяльність, оскільки реалізувати свої наукові ідеали без політики було неможливо. Загальновідома і роль вчених-істориків у подіях національно-визвольних змагань. Тому не дивно, що в цілому вчені-історики досить критично ставились до більшовизму і марксизму. В умовах УСРР їхні політичні погляди, і це чітко розуміла партійно-державна верхівка, не змінювались. Влада весь час побоювалась, «що під науковою діяльністю ховається політична робота»³⁰. Значна частина науковців не поспішала заявити про свою лояльність до радянського режиму, протестуючи у такий спосіб проти відсутності політичної свободи³¹.

Науковці не сприймали найбільш суттєві риси більшовизму як політичної доктрини і ще більшою мірою як політичної практики. Зокрема, найбільше їх

обурювало намагання зруйнувати «світ насильства», використання найбільш темних рис людської психіки, цинізм, ігнорування прав людини, принесення в жертву своїм ідеалам людей з їх болями, мріями, життям врешті-решт, аморальність політики, ставка на насильство, ігнорування правових основ людського буття, масовий терор тощо. Свої погляди вони нерідко висловлювали і в працях³². Характерний вислів належить Д.Солов'ю щодо ролі Комітетів незаможних селян: «На дармоїдах держави не збудуєш»³³.

Радянський режим недаремно побоювався і значного суспільного впливу істориків, їх громадсько-політичного авторитету. Так, відділ преси ЦК КП(б)У в 1926 р. наголошував, що вплив радянської преси на українську інтелігенцію незначний, причому навіть у радянських громадсько-політичних часописах активно друкуються позапартійні Д.Багалій, О.Гермайзе та інші немарксистські історики. Що ж до «України», то її прямо було звинувачено в антирадянщині. ЦК КП(б)У розумів, що заборона друкувати окремі матеріали не є виходом, оскільки партія не має рівнозначних публіцистів. У 1926 р. ще ставилось завдання створити групу українських партійних публіцистів хоча б калібру О.Гермайзе, але згодом пішли «іншим шляхом»³⁴.

Українські історики формували своєрідне інтелектуальне середовище, яке було поза впливом радянських соціальних реалій, і нерідко зважувались на небажані для режиму заходи чи вчинки. Так, у Харкові студенти й викладачі овацією зустріли М.Грушевського після його повернення в Україну у 1924 р., а у 1921 р. під керуванням істориків влаштували національну демонстрацію під час похорону академіка М.Сумцова³⁵; у 1921 р. херсонська інтелігенція виступила з ініціативи В.Гошкевича, засновника і директора місцевого музею та відомого дослідника запорозьких старожитностей, проти ленінського плану «монументальної пропаганди»³⁶; історики у всіх регіонах республіки очолили масовий краєзнавчий рух. Загальновідомі факти тріумфальних зустрічей М.Грушевського зі студентами Києва, в яких влада вбачала «один із засобів сучасної боротьби з Радвладою»³⁷.

Інколи історична громадськість наважувалась і на колективні заходи. Це й неприйняття затвердженого РНК УСРР 14 червня 1921 р. Статуту ВУАН чи проведення всупереч рішенню Політбюро ЦК КП(б)У Історичною секцією ВУАН під керівництвом М.Грушевського святкування у 1927 р. громадськістю ювілею з нагоди століття виходу «Малороссийских песен» М.Максимовича³⁸.

З конкретних пропозицій історичної громадськості варто виділити вимоги щодо захисту суверенних прав Української РСР у складі СРСР, проти впливу російських великодержавників на українську культуру. Скажімо, наукова громадськість робила спроби повернення з Росії українських історичних і культурних цінностей, виступаючи за реальну рівноправність України та Росії, за збереження реального суверенітету УСРР у складі СРСР; обґрунтовували необхідність перегляду кордону між УСРР і Радянською Росією з урахуванням історично-етнічних реалій; М.Грушевський обґрунтував пропозицію створення у складі АН СРСР Інституту української історії; всупереч офіційній лінії

виступали за реальну рівноправність української та російської науки та культури; протестували проти засилля російських чиновників³⁹. До речі, українські історики не виходили за межі традиційного доброзичливого ставлення до російської культури та науки, але при цьому категорично заперечували диктат Москви, її великодержавний бюрократизм⁴⁰.

Найбільш рішучу та послідовну позицію в цьому питанні зайняв М.Грушевський, який категорично відкидав неоімперські наміри московського керівництва і обстоював незалежний розвиток української науки у взаємодії з наукою європейською. Він у 1926 р. категорично висловився проти отождолення російських наукових установ із всесоюзними (що автоматично перетворювало українську науку у другорядну порівняно з російською). М.Грушевський вимагав для українських науковців права на безпосередні зв'язки із Заходом, рівного з російською наукою фінансування, рівного статусу ВУАН і Російської АН⁴¹.

Антиукраїнські дії московських чиновників викликали протест й інших дослідників. Так, за дорученням ЦАУ УСРР О.Оглоблин обстежив архіви Миколаєва і виявив, що у 1924 р. найцінніші фонди так званого Чорноморського архіву було вивезено до Москви без жодних на те юридичних чи наукових підстав⁴². На жаль, доповідна записка справі не зарадила, а фактично викрадений Чорноморський архів і до цього часу зберігається в Росії.

Чимало претензій мали історики щодо цілей, форм і методів партійно-державного керівництва наукою. Зокрема, вчених обурювала дріб'язковість вимог і регламентацій вимог чиновників, що заважало займатись ґрунтовною дослідницькою роботою; політизація і радянська наука; бюрократична тяганина, намагання у будь-який спосіб протягнути до складу ВУАН партійних номенклатурників та істориків-комуністів; нехтування традиціями української історіографії⁴³.

Характерний у цьому плані факт відбувся у Ніжині. Вчені Ніжинської науково-дослідної кафедри історії, культури та мови категорично виступили проти рішення секретаріату ЦК КП(б)У про передачу багатих книжкових фондів бібліотеки Ніжинського ІНО до Українського інституту марксизму-ленінізму і домоглися скасування рішення секретаріату⁴⁴.

Сучасних дослідників, навіть з-поміж співробітників СБУ, вражає ретельність, з якою чекісти стежили за М.Грушевським. Це був дійсно тотальний нагляд. Фактично його долею значною мірою розпоряджалося саме ОДПУ⁴⁵.

Зрозуміло, що іншим історикам приділялось менше уваги, але система тотального контролю діяла ефективно і щодо всієї історичної думки. Скажімо, справа на О.Грушевського була заведена Київським губернським відділом ДПУ у вересні 1923 р. у зв'язку з поверненням М.Грушевського. Вже тоді чекісти вважали Олександра Сергійовича петлюрівцем і українським націоналістом, інкримінуючи йому ще й підтримку брата. Збирали через інформаторів відомості про зв'язки О. Грушевського з місцевими і зарубіжними вченими⁴⁶.

Приблизно на середину 1920-х рр. вчені вже чітко усвідомили, що насилля є головним аргументом і головним засобом побудови комунізму. Зрозуміло, що

це викликало серед значної частини науковців розпач, жах, почуття безнадійності. Система терору діяла, за свідченням сучасників-аналітиків, як каток, «моральний жах терору» руйнував і спотворював людську психіку. Тому ситуацію 1920-х рр., коли довелося жити і працювати українським історикам, без усякого перебільшення слід вважати трагічною. «ГПУ не тільки мовчки мстилося, а й старалося навчити мене, як того ведмеда на розпеченій залізній плиті, танцювати під советську режимову музику», – згадував Д.Соловей, відомий історик-емігрант⁴⁷.

В цьому плані Грушевські не були винятком. ДПУ не мала довіри до всіх вчених дореволюційної формації, кваліфікуючи у своїх надсекретних циркулярах немарксистські об'єднання науковців як контрреволюційні⁴⁸. Так, вже в першій половині 1920-х рр. таємний нагляд було встановлено за дніпропетровськими дослідниками Д.Яворницьким і В.Пархоменком, а в кінці 1920-х рр. накопичені матеріали було використано у ході репресій⁴⁹.

Вчені були невдоволені такими діями ОДПУ та радянського режиму, що ще більше настроювало їх проти влади. Так, М.Грушевський у листах писав про «офіціальну і неофіціальну шпійонерію»⁵⁰, О.Оглоблин та Л.Окиншевич на еміграції з обуренням згадували намагання використати комуністів і комсомольців з числа аспірантів як «сексотів»⁵¹, С.Єфремов у щоденнику писав про «вакханалію» ДПУ⁵². Навіть аполітичний, «пластичний» і старий Д.Яворницький збирався емігрувати⁵³ тощо. Особливо небезпечним для «наукового клімату» було підступне використання чекістами як «стукачів» вчених, розпалювання ворожнечі між ними, намагання використати у своїх цілях некращі риси окремих дослідників. Про вплив на стан науки, зрозуміло, при цьому ніхто не замислювався.

І все ж влада не змогла зламати опору науковців, що змушувало її до 1929 р. порівняно зважено застосовувати репресії. Так, у 1922 р. ЦК КП(б)У сім разів розглядав політичну обстановку у вузах Поділля. Партію не влаштував склад професорів, рівень викладання марксизму, обрання щойно усунутого владою П.Клепацького ректором Кам'янець-Подільського ІНО, незначний авторитет комосередків.

У березні 1922 р. застрайкувала професура Києва, протестуючи проти політики партії⁵⁴. Подібне мало місце і в інших містах, а тому влада для приборкання професури запровадила у вузах політкомісарів з необмеженою владою. За рішенням ЦК КП(б)У з вересня 1922 р. стали проводитися перманентні «чистки» вузів від «петлюрівськи настроєних елементів». Нарешті, 23 червня 1922 р. політбюро ЦК КП(б)У доручило партійним органам, НКО УСРР та ДПУ УСРР застосувати як один із репресивних заходів «проти активіських елементів професури висланя за межі федерації»⁵⁵.

Радянська влада стикалась із вельми численними і доволі масовими та порівняно організованими діями наукової громадськості на захист репресованих. Так, у 1925 р. громадськість Катеринослава, Одеси та Чернігова виступила на захист відповідно Д.Яворницького, С.Дложевського і В.Шугаєвського; ВУАН захищала своїх співробітників, засуджених у справі «Київського обласного

центру дій», засланою К.Харламповича; драгував компартійну верхівку мовчазний протест більшості істориків проти арешту своїх колег у справі СВУ тощо⁵⁶.

Проте не слід перебільшувати спротив вчених радянському режимові. Їх співробітництво з владою було об'єктивно вимушеним, оскільки ні науковці, ні українська інтелігенція взагалі навряд чи являли собою певну політичну силу в УСРР 1920-х рр. Водночас не варто погоджуватись з твердженням, що нібито погрому українства сприяла відсутність протидії з боку інтелігенції⁵⁷. Спротив був, але пасивний.

Отже, більшість істориків була змушена піти на співробітництво з владою. Так, за слушною характеристикою Р.Пирога М.Грушевський «не сприймав її [радянську владу] ні розумом, ні душею...», але «намагався пристосуватись, жити і творити, використати вимушену прихильність властей для відвоювання життєвого простору, в тому числі і за рахунок інших...»⁵⁸. Але це співробітництво було саме для «виживання», оскільки й комуністи – антисталіністи не бачили можливості співіснувати з істориками – немарксистами⁵⁹.

З припиненням діяльності політичних партій відкрита політична діяльність істориків припинилася. Тому перед ними було два шляхи: займатись громадсько-політичною роботою у дозволених організаціях чи не займатись взагалі. Більшість учених обрала позицію політичного нейтралітету і зробила спробу реалізувати себе у громадських професійних організаціях. Переважно це були численні громадські наукові товариства, краєзнавчий рух, комітети з охорони пам'яток тощо. Проте й тут не обійшлося без певного протистояння з владою.

Болісно переживали вчені ліквідацію на початку 1920-х рр. дореволюційних громадських організацій, які відіграли важливу роль у поступі української науки й культури в імперські часи, були одним із механізмів взаємодії національної історіографії з широкими колами патріотичних верств громадськості. Так, невдачею закінчились численні спроби відродити Просвіту, громади, губернські архівні вчені комісії, значну частину дореволюційних наукових товариств⁶⁰. У період репресій колишнім просвітянам, до речі, нагадали про їх діяльність. Єдиною «розрадою» для них у цьому плані залишались підконтрольні владі наукові товариства, які на рубежі 1920–1930-х рр. були ліквідовані – їх майно конфісковано, членів репресовано. Науковці взагалі були позбавлені будь-яких форм виявлення громадсько-політичної активності⁶¹.

І все ж вчені порівняно активно брали участь у громадсько-політичному житті республіки. Так, співробітники Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури взяли діяльну участь в організації та проведенні місячників і декад української культури, святкуванні ювілеїв видатних діячів української культури та науки (Т.Шевченка, І.Франка, О.Потебні, Г.Сковороди, М.Грушевського, С.Єфремова тощо), брали участь у створенні архівної мережі численних харківських музеїв і наукових товариств⁶².

Чимало було зроблено і для захисту національних інтересів на міжнародній арені. Зокрема, академіки Д.Багалій, М.Василенко та інші спеціалісти брали

участь у переговорах з Польщею щодо обміну культурними цінностями, М.Болтенко був активним учасником повернення архіву дослідника Ольвії Е.Штерна з Німеччини до Одеси тощо⁶³. Характерно, що у випадку обміну культурними цінностями з Польщею влада звернулась по допомогу до ВУАН, яку фактично у цей час не фінансувала⁶⁴.

Проте справжні політичні переконання дослідники приховували, хоча їх вплив певною мірою позначився на науковій творчості. Скажімо, О.Гермайзе навіть у сталінських таборах не зраджував своїм політичним ідеалам, які чітко простежуються в його науковій творчості. Більшість українських дослідників минулого були лібералами, демократами, палкими патріотами, поступовцями, зважено і толерантно ставились до неукраїнського населення.

Все це негативно вплинуло на громадсько-політичну активність дослідників, змусило їх відійти від громадських справ, що послабило український рух, зменшило соціальний вплив науковців, пригнічувало й засмучувало вчених-патріотів.

Отже, в умовах радянського режиму громадсько-політичний потенціал вчених-істориків став не лише непотрібним суспільству, а й становив потенційну загрозу для його носіїв. До того ж з 1926–1927 рр. політичну нейтральність було оголошено поза законом і науковці мусили брати участь у «соціалістичних перетвореннях», розробляти марксистсько-ленінську теорію, критикувати «буржуазну науку та ідеологію».

Неминучість репресій відчувала на собі абсолютна більшість вчених. Скажімо, за відомостями ДПУ у 1928 р. науковці розуміли, що за СВУ має бути покараний М.Грушевський⁶⁵. М.Слабченка відчуття неминучості репресій не полишало з середини 1928 р., тобто з часу перших арештів у справі СВУ. Наче пророкуючи свою майбутню долю, він писав у лютому 1929 р.: «... я себе не обманюю. Думаю, що навряд чи до кінця академічного року удасться мені дотягнути»⁶⁶.

Нищівні наслідки для науковця як творчої особи (навіть для тих, хто залишився на волі) мав терор як певна система⁶⁷. Безперервні й з кожним роком наростаючі зусилля каральної машини з пошуку «буржуазних націоналістів» і «ворогів народу» (в той чи інший спосіб – жертви, сексоти, обвинувачені, обвинувачі тощо) робили жертвами цього віртуального дійства всіх істориків. Масовий терор початку 1930-х рр. розпочав новий період в історії української культури та науки.

Підсумовуючи наголосимо, що в цілому вчені-історики 1920-х рр. виробили той менталітет, який дозволив українській історіографії протягом порівняно тривалого часу (йдеться про час у соціальному вимірі) просуватись вперед. В його основі були усталені у науковому середовищі світові й вітчизняні традиції, скореговані (точніше, пристосовані) до умов радянської дійсності. Але ця ментальність була вимушено тимчасовою, не була усталеною, була компромісною, що й визначало її історично-часову обмеженість.

Це значною мірою перешкоджало виконанню науковою інтелігенцією у

повному обсязі та належним чином своїх соціальних функцій, що відповідно впливало на функціонування української історичної науки.

Девальвації інтелектуальної, як і будь-якої іншої власності, в УСРР не було альтернативи. Дореволюційна наукова інтелігенція через радянські соціальні перетворення була приреченою. Справа була лише за часом. І цей час настав уже на кінець 1920-х рр., коли дореволюційна наукова інтелігенція як соціальна і громадсько-політична реальність зникла. Науковці радянського зразку не успадкували, та й не могли успадкувати, більшість громадських і суто наукових рис своїх попередників. Внаслідок інтелектуальне середовище, соціальні умови і філософія буття, тобто дорадянські еталони мислення, були втрачені, що багато в чому визначило нові шляхи еволюції української історіографії.

- ¹ *Бойко Е.Д.* Украинская интеллигенция и революция: общее и особенное // Украина в 1917–1921 гг.: Некоторые проблемы истории. – К., 1991. – С.219–223.
- ² *Горин Д.К.* К вопросу о «профессорской культуре» России XIX – начала XX веков // Отечественная культура и историческая наука XVIII–XX веков: Сб. ст. – Брянск, 1996. – С.42–47.
- ³ Права людини. Міжнародні договори України, декларації, документи / Упор. Ю.Качуренко. – К., 1992. – С.21, 45.
- ⁴ *Сахаров А.Д.* Тревога и надежда. – М., 1990. – С.112–115.
- ⁵ Высказывания об истории и историках // Вопросы истории. – 1986. – № 9. – С.213.
- ⁶ *Вернадський В.И.* Дневники. 1917–1921 (октябрь 1917 – январь 1920). – К., 1994. – С.182.
- ⁷ Життя Надії Суровцевої, описание нею самою в селищі Нижній Сейман Магаданської області // Україна: Наука і культура. – К., 1989. – Вип. 23. – С.545–546.
- ⁸ *Вовканич С.И.* Парадигма інформатики в Україні // Наука і наукознавство. – 1995. – № 1–2. – С.68.
- ⁹ *Кулешов С.Г.* Історична та сучасна класифікація наукових комунікацій // Наука і наукознавство. – 1994. – № 1–2. – С.109–110.
- ¹⁰ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.3561. – Оп.3. – Спр.7. – Листи Слабченка до Оглобліна. 20.11.1925 р. – 1930 р. – Арк.1–29.
- ¹¹ *Смолій В.А.* А.Я.Ефименко: очерк жизни и научного творчества // Ефименко А.Я. История украинского народа. – К., 1990. – С.17.
- ¹² *Оглоблін О.* Пам'яті Дмитра Багалія // Український історик. – 1988. – № 1–4. – С.99–105; ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.6. – Спр.4647. – Матеріали про роботу науково-дослідної кафедри Ніжинського ІНО (плани робіт, кошторис, звіти, списки та характеристики особистого складу, листування). 13.03.1926 р. – 08.09.1930 р. – Арк.22, 187; Там само. – Спр.9097. Матеріали про реорганізацію мережі науково-дослідних установ України, стан і розвиток науково-дослідних установ (постанови, положення, статuti, протоколи, виписки з протоколів, доповідні записки, висновки). 18.09.1928 р. – 23.10.1930 р. – Арк.311–312, 436, 537.
- ¹³ *Водотика С.Г.* Створення академіком АН України М.Є.Слабченком осередку українознавства в Одесі // Вісник АН України. – 1993. – № 2. – С.46–48.

- ¹⁴ *Водотика С.Г., Кондрашов В.Ф.* Осип Гермайзе // УДЖ. – 1992. – № 12. – С.80–81; *Водотика С.Г., Мазур І.Д. Н.Д.* Полонська-Василенко як історик Запорозжя // Шляхи розвитку слов'янських народів: Актуальні проблеми історії. – К., 1992. – Вип. 2–3. – С.219–229; *Водотика С.Г.* Портрети українських істориків 1920-х років. Віктор Романовський // Питання гуманітарних наук. Зб. наук. праць. – Миколаїв, 1994. – С.53–59; *Його ж.* В.Данилевич // Український історичний календар на 1996 рік. – К., 1995. – С.330–331; *Його ж.* Охоронець старожитностей: М.Макаренко // Український історичний календар на 1997 рік. – К., 1997. – С.44–45; *Його ж.* Нариси історії історичної науки УСРР 1920-х років. – К., Херсон, 1998. – 172 с.; *Його ж.* Академік Михайло Єлисейович Слабченко: Нарис життя та творчості. – К., Херсон, 1998. – 142 с.
- ¹⁵ Лист М.С.Грушевського О.І.Буценку. 18.07.1924 р. // Літературна Україна. – 1990. – № 21. – С.7; *Водотика С.Г.* Справа СВУ: гортаючи сторінки допитів академіка Михайла Слабченка // Південний архів. – Херсон, 1995. – Вил.5. – С.14–17.
- ¹⁶ *Єфремов С.О.* Щоденники, 1923–1929. – К., 1997. – 848 с.
- ¹⁷ *Сьтник К.М., Апанович Е.М., Стойко С.М.* В.И. Вернадский. Жизнь и деятельность на Украине. – 2-е изд. – К., 1988. – С.308.
- ¹⁸ *Кравченко Б.В.* Д.И.Багалей: научная и общественно-политическая деятельность. – Харьков, 1990. – С.109–121; Михайло Грушевський: між історією та політикою (1920–1930-ті роки): Зб. док. і мат. – К., 1997. – С.109–115.
- ¹⁹ *Водотика С.Г.* Академік Михайло Єлисейович Слабченко: Нарис життя та творчості. – К., Херсон, 1998. – 142 с.
- ²⁰ *Оглоблин О.* Пам'яті Дмитра Багалія // Український історик. – 1988. – № 1–4. – С.99; *Богдашина О.М.* Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені академіка Д.І.Багалія (1921–1934 рр.). – Харків, 1994. – С.22.
- ²¹ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.6. – Спр.7908. Матеріали про відзначення ювілейних дат та вшанування пам'яті видатних діячів науки – Д.І.Багалію, О.О.Потебні тощо (протоколи, виписки з протоколів, бюлетень, доповідні записки, листування). 10.09.1926 р. – 08.05.1928 р. – Арк.151.
- ²² *Оглоблин О.* Пам'яті Дмитра Багалія. – С.95–96.
- ²³ *Водотика С.Г.* Академік Михайло Єлисейович Слабченко. – С.82–84.
- ²⁴ Лист до редакції київської газети «Пролетарська правда» групи учених з приводу самогубства Д.М.Щербаківського // Репресоване краєзнавство. – С.412–414.
- ²⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2473. Виписки з протоколів засідань Секретаріату ЦК КП(б)У, листування з Київським окружкомом КП(б)У щодо стану справ в Київському історичному музеї і в справі самогубства Щербаківського. 15.07. – 24.12.1927 р. – 12 арк.
- ²⁶ Свідчення-спомини М.Левченка // Вісник Національної Академії наук України. – 1996. – № 3–4. – С.57.
- ²⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.16. – Спр.6. – Особая папка рішень Политбюро ЦК КП(б)У с 09.08.1926 г. по 15.04.1929 г. – Арк.157.
- ²⁸ Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК: В 2 т. – К., 1976. – Т. 1. – С.155–159.
- ²⁹ Інститут архівознавства НБУВ. – Ф.257. – Оп.10. – Спр.2. – Автобіографія [М. Слабченко]. 01.02.1930 р. – Арк.22.

- ³⁰ Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. – К., 1996. – С.93.
- ³¹ Михайло Грушевський: між історією та політикою (1920–1930-ті роки). – С.52.
- ³² Гермайзе О. Коліївщина в світлі новознайдених матеріалів // Україна. – 1924. – Кн. 1–2. – С.19–81; Греков В. Запорізький Кіш та Коліївщина // Україна. – 1928. – Кн. 4. – С.14–20; Соловей Д. Краткий очерк ярмарок и ярмарочной торговли. – Полтава, 1925. – 26 с.
- ³³ Соловей Д. Загальний історичний огляд вівчарства на Полтавщині // Наукові записки [Харківської] науково-дослідної кафедри історії української культури. – Харків, 1927. – Ч.6. – С.260.
- ³⁴ Михайло Грушевський: між історією та політикою (1920–1930-ті роки). – С.68–69.
- ³⁵ Семененко О. Харків, Харків... Спогади емігранта // Березіль. – 1991. – № 9. – С.47–115; № 10. – С.24–123.
- ³⁶ Водотика С.Г. Нариси історії історичної науки УСРР 1920-х років. – С.82.
- ³⁷ Михайло Грушевський: між історією та політикою (1920–1930-ті роки). – С.132.
- ³⁸ Історія Академії наук України, 1918–1923: Док. і мат. – К., 1993. – С.473–474.
- ³⁹ Михайло Грушевський: між історією та політикою (1920–1930-ті роки). – С.22–23, 47–49; Винар Л. Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866–1934): У 50-ліття смерті. – Б/м, 1985. – С.13; Грушевський М. Ганебній пам'яті // Україна. – 1926. – Кн.4. – С.47–48; Грушевський М. Перспективи і вимоги української науки (Київська сесія Укрнауки) // Україна. – 1926. – Кн.1. – С.8–9.
- ⁴⁰ Мала енциклопедія етнодержавознавства (НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького. – К., 1996. – С.147–149.
- ⁴¹ Грушевський М. Перспективи і вимоги української науки (Київська сесія Укрнауки) // Україна. – 1926. – Кн.1. – С.7–12.
- ⁴² Верба І. Олександр Оглоблин: Життя і праця в Україні. До 100-річчя з дня народження. – К., 1999. – С.344–345.
- ⁴³ Матвеева Л.В., Циганкова Е.Г. А.Ю.Кримський – неодмінний секретар Всеукраїнської Академії наук: Вибране листування. – К., 1997. – С.104–105; Репресоване краєзнавство (20–30-і роки). – К., 1991. – С.404–406.
- ⁴⁴ Водотика С.Г., Савенок Л.А. Традиції українознавства в м. Ніжині (До історії Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови 1922–1930 рр.) // Сторінки політичної історії: Зб. статей. – К., 1993. – Вип.4. – С.7.
- ⁴⁵ Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. – С.19.
- ⁴⁶ Пиріг Р. Рідний брат Михаїла Грушевського // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1994. – № 1. – С.91–92.
- ⁴⁷ Соловей Д. Позір у минуле. Із спогадів про Полтаву // Сучасність – 1974. – № 10. – С.58.
- ⁴⁸ Об украинском сепаратизме // Циркулярное письмо Государственного политического управления УССР. Харьков, 4-го сентября 1926 г. [совершенно секретно. Напечатано в кол-ве 75 экз]. – Харьков, 1926. – С.3.
- ⁴⁹ Регіональне і загальне в історії. Тези міжн. наук. конф., присв. 140-річчю від дня народження Д.І.Яворницького та 90-літтю ХІІ Археологічного з їзду (листопад 1995 р.). – Дніпропетровськ, 1995. – С.26, 30.
- ⁵⁰ Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф.1235. – Оп.1. –

- Спр.266. Листи до В. Кузіва. 20.05.1921 р. – 08.01.1927 р. – Арк.300-зв.
- ⁵¹ *Винар Л.* Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866–1934). – С.65.
- ⁵² *Єфремов С.О.* Щоденники, 1923–1929. – С.437.
- ⁵³ Регіональне і загальне в історії. – С.26.
- ⁵⁴ *Гусев В.* «Застосувати як одну з репресивних мір проти професури за межі федерації» // Віче. – 1994. – № 10. – С.121.
- ⁵⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.29. – Протоколи засідань політбюро ЦК КП(б)У. 01.01. – 29.06.1922 р. – Арк.98.
- ⁵⁶ Лист М.О.Макаренка до Б.Е.Петрі [1926 р.] // Репресоване краєзнавство. – С.405; Свідчення-спомини М.Левченка // Вісник Національної Академії наук України. – 1996. – № 3–4. – С.56; *Винар Л.* Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866–1934). – С.93.
- ⁵⁷ *Винар Л.* Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866–1934). – С.94.
- ⁵⁸ *Пиріг Р.* Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). – К., 1993. – С.84.
- ⁵⁹ *Шумський О.* Промова на червневому (1926 р.) Пленумі ЦК КП(б)У // Хрестоматія з історії України. – К., 1993. – С.275.
- ⁶⁰ *Водотика С.Г.* Громадські об'єднання вчених в системі суспільствознавчих досліджень України в 1920-і роки // Історія і теорія історичної науки та освіти: Харків, історіограф. зб. – Вип. 1. – Харків, 1995. – С.33–43.
- ⁶¹ *Водотика С.Г.* Трагічна доля академіка ВУАН М.Є. Слабченка // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1994. – Вип. 3. – С.79–82.
- ⁶² *Кравченко В.В., Савенок Л.А.* Деятельность Харьковской научно-исследовательской кафедры истории Украины имени акад. Д.И.Багалая (1921–1930 гг.) // Вопросы истории СССР: Респ. межвед. науч. сб. – Харьков, 1990. – Вып.30. – С.51–52; *Савенок Л.А.* Наукове життя Харкова 1920-х років у контексті українського національно-культурного відродження // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Зб. наук. праць. – К., 1988. – Вип.4. – С.268–269; Інститут рукопису НБУВ. – Ф.1. – Спр.45289. [Архів Д.Багалія]. Висновки самоперевірочної бригади про участь колективу науково-дослідної кафедри історії української культури ім. Багалія в громадській роботі. Б.д. 2 арк.
- ⁶³ *Нестуля О.О.* Реабілітація прийшла посмертно (М.Ф. Болтенко) // Репресоване краєзнавство. – С.148.
- ⁶⁴ Історія Академії наук України, 1918–1923. – С.489.
- ⁶⁵ *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. – С.220.
- ⁶⁶ *Водотика С.Г.* Академік Михайло Єлисейович Слабченко. – С.65.
- ⁶⁷ *Мельгунов С.П.* Красный террор в России. – М., 1990. – С.20.